

УДК 81' 373. 7

ЛЮДМИЛА КОРНЕВА

(Полтава)

ГРОШІ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ: НОМІНАЦІЇ ТА РЕПРЕЗЕНТОВАНІ ЦІННОСТІ

Ключові слова: концепт «гроші», мовна картина світу, нумізматичні фразеологізми, національні цінності, дидактичні сентенції.

Фразеологія в її національно-культурній своєрідності була й залишається об'єктом дослідження лінгвістів, оскільки фразеологізми віддзеркалюють не тільки особливості національної мови, а й специфіку етносу. На думку Д. Мальцевої, ці одиниці пов'язані з фоновими знаннями носіїв мови, з культурно-історичними традиціями народу, вони додають об'єктам ті риси, що асоціюються з конкретною картиною світу та відображають ставлення до них, дають конкретну оцінку [3, с. 11]. Фразеологізми, таким чином, беруть участь у створенні національної мовної картини світу й, позначаючи певний фрагмент дійсності, є своєрідним показником його місця в системі цінностей народу.

Особливості фразеологічних одиниць (далі – ФО), що генетично пов'язані з тими чи тими поняттями, вивчалися багатьма вченими. Вони розглядали соматичні (К. Секерська, М. Осташевська, А. Кравчик-Гирпа, Ю. Гурська), ономастичні (Л. Скрипник, А. Кравчук, А. Івченко), анімалістичні (Н. Зайченко, С. Хоппе, А. Новаковська), флористичні (О. Фролова, М. Шевлякова), нумеративні (Н. Бабич, М. Басай) фразеологізми. Концепт «гроші» також ставав предметом дослідження, але його аналіз був або загальним, або здійснювався на фразеологічному матеріалі інших мов (К. Єргалієва, З. Унук, Г. Крайчинська, О. Палеева). До українських ФО з компонентом «гроші» мовознавці практично не зверталися (хіба що використовували їх для зіставлення) чи обмежувалися розглядом паремій (Г. Малиновська).

Між тим, гроші є невід'ємною частиною життя, його важливим складником, вони посідають одну з основних позицій у системі національних цінностей. На думку представників різних сфер знання, концепт «гроші» тісно пов'язаний з особливостями розвитку етносу й визначає ядерні компоненти національного характеру. ФО з компонентами-назвами грошових одиниць, що є об'єктом нашого дослідження, становлять давній і значний шар. Вони відображають не тільки предметно-емоційний характер сприйняття грошей, а й національні особливості мовної особистості.

З огляду на сказане вище, мета нашої статті – виявити й систематизувати українські фразеологізми з компонентами-назвами грошових одиниць та визначити їх своєрідність у формуванні образу світу українців – є актуальною. Зазначимо, що ми будемо використовувати як синонімічні терміни «фразеологічна одиниця», «фразеологізм», «фразеологічний зворот» і трактувати їх у широкому розумінні: розглядати як сталі словосполучення, так і паремії. Джерелом нумізматичних ФО (термін Г. Крайчинської) були «Фразеологічний словник української мови : в 2 т.» (К., 1993), «Українські прислів'я та приказки» (К., 1984), «Прислів'я та приказки: Людина. Родина.

не життя. Риси характеру» (К., 1990), «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (укл. М. Номис. – К., 1993).

Нами було виявлено, що у творенні ФО з компонентами-назвами грошових одиниць беруть участь двадцять п'ять слів різної семантики та різного ступеня активності. Утілюючи поняття «гроші», вони наочно демонструють близькість мови та культури: виникнення нових номінацій грошей і співіснування їх зі старими тісно пов'язане з народною свідомістю, з одного боку, та з особливостями історичного розвитку української нації – з іншого.

Семантичне поле «гроші» складається з усіх найменувань грошових одиниць, серед яких родовим є його назва – *гроші*, а видовими – репрезентанти: *копійка, карбованець, п'ятак, гріш, шеляг, шаг, срібняк, лепта* тощо. Лексема *гроші* стилістично нейтральна та має найбільш загальне значення ('металеві й паперові знаки, що є мірою вартості при купівлі і продажу'; 'капітал, статок'): *ні за які гроші*. Цікаво, що більшу активність це слово виявляє в пареміях, ніж у ФО: *Щедрий на батьківські гроші; Хороший, та без грошей*. І саме у прислів'ях реалізується пряме значення цього слова, тоді як у власне фразеологізмах воно вживається в переносному значенні: *знов за рибу гроші* ('невідступно наполягати на чому-небудь, настирливо повторювати те саме').

Як синонімічні назви до лексеми *гроші* вживаються нейтральні слова *золото* ('золоті монети, гроші'), *срібло* ('гроші зі срібла'), *клад* ('гроші'), *казна* ('гроші'): *Нащо мені золото, срібло, як жить не добро; Не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад; Нащо мені казна, коли жінка без ума*. Обмеженням є функціонування в загальному значенні 'металеві гроші, гроші взагалі' слова *монета*: *приймати за чисту монету* ('щиро вірити, наївно вважати що-небудь за істину, правду').

Серед синонімічних номінацій до родового поняття *гроші* ми виявили і стилістично обмежені компоненти *купило* (жарт., розм. 'гроші') та *побренькачі* ('дзвінка монета, гроші'): *Купив би, та купила нема; Аби були побренькачі, то будуть і послухачі*. Їхнє значення теж є узагальненим, але містить додаткові емоційно-експресивні та стилістичні конотації. Разом з іншими словами ці номінації становлять ядро репрезентацій поняття «гроші» у ФО. Периферію нумізматичних зворотів утворюють конкретні видові назви грошових одиниць як актуальних, так і архаїчних.

До номінацій грошей, що функціонують і сьогодні, ми відносимо *гривня, копійка, п'ятак, карбованець* (який упродовж довгого часу й донедавна був в обігу на території України): *На гривні вчений; гнатися за копійкою; як п'ятака дав; довгий карбованець*.

Слово *гривня* виявляє незначну фразеотворчу активність, зустрічається в поодиноких ФО, так само, як і *п'ятак*. При цьому зазначені номінації мають специфічну семантику – 'невеликі, малоцінні гроші', про що свідчить значення фразеологізмів: *Сказав на гривню правди; на п'ятак* ('зовсім мало, небагато').

Найбільш активними у творенні нумізматичних ФО є слова *карбованець* (*рубль*) і *копійка*. Вірогідно, це пов'язане з тим, що, на відміну від нейтрального *гроші*, ці назви більш здатні виражати оцінні значення. Пор.: *за так грошей* (значення 'недорого заплатити') та *не витягнеш і копійки* ('хто-небудь надзвичайно скупий'). Окрім того *карбованець* та *копійка* як пара з десятикової монетної системи сприймалися як максимальна та мінімальна грошові оди-

ниці. Недаремно в багатьох ФО вони вживаються в конструкціях із протиставленням чи зіставленням: *Діла на копійку, а балачок на карбованець*.

ФО з історичними назвами грошових одиниць притаманний виразний національний колорит, вони містять історію еволюції грошей в Україні. Найбільш продуктивними є архаїчні назви *грош* (*гріш*) та *шаг*: *Скупого душа дешевше гроша; Шаг був один – і той пропав*. Ці грошові одиниці були в обігу на території України протягом декількох століть. (Гріш – монета зі срібла, що карбувалася у 12–16 ст. і була популярною в Європі та на Русі (українське *гроші* своїм походженням якраз і зобов'язане цій монеті). Пізніше грошем стали називати монету вартістю у дві копійки, а з 19 ст. – півкопійки (тут і далі всі відомості про історію грошей наводяться за книгою Н. Дорофеевої та З. Комаринської [1])). Тож не дивно, що у ФО *гріш* є символом маловартісності: *за ламаний гріш купити* ('придбати дуже дешево, майже задарма'). Схоже значення має і слово *шаг*: *не вартий і шага* (шагом первинно називали срібну польсько-литовську монету 17–18 ст., а потім російські 2 копійки, пізніше так стали йменувати срібні півкопійки).

Інші архаїчні компоненти-назви грошових одиниць є малопродуктивними з огляду на різні причини (давність чи короткочасність існування, локальне поширення тощо), однак вони також ілюструють не тільки історію грошей, але й історію України. Так, у 14–18 ст. *копа* була одиницею грошової лічби, доволі висока її цінність знаходить відображення і у ФО: *Гріш копи стереже*.

Перебування України під владою Польщі та Литви спричинило появу ФО зі словами *злотий* (польська золота монета, карбована у 14–15 ст., пізніше аж до 1917 року таку назву застосовували для 15 копійок), *шеляг* (від шилінга – дрібна монета), *осьмак* (польська монета в 4 копійки): *Похожий ведмідь на злого; ні на шеляг* ('зовсім, ніскільки'); *Осьмак копи стереже*.

Західноукраїнські землі після першого поділу Польщі 1772 року потрапили під владу Австрійської імперії (з 1867-го – Австро-Угорщини). Законірно, що тут в обігу були австрійські грошові одиниці, назви яких теж можна знайти у ФО: *талер* (*таляр*), *крейцер* (*грейцар*): *Як рак з кошеля випав, так багачеві таляр з калити; Не має честі ні на грейцар*.

Відлуння російської грошової системи знаходимо у ФО, де зустрічаються слова *деньга* (*денежка*), що мала вартість у півкопійки, *червінець* (золота монета, яка почала карбуватися з 18 ст.), *катеринка* (грошова купюра вартістю у сто карбованців із зображенням Катерини Великої): *Як за денежку пістолет; Червінець хоч маленький, але важкенький; сипати катеринками*.

Співіснування назв сучасних та застарілих грошових одиниць у ФО свідчить, на нашу думку, про цінність поняття «гроші» для українців. Менталітет нації виявляється перш за все у значенні зворотів, оскільки воно репрезентує ціннісні установки етносу, що сформувалися внаслідок його історичного досвіду.

Семантика нумізматичних ФО різноманітна й охоплює як матеріальний бік існування, так і духовне життя. Найчисленнішою є група одиниць, що характеризує людину, дає їй емоційну та образну оцінку. Ці ФО перш за все виділяють такі риси, які визначаються ставленням особистості до грошей: жадібність та скупість (*Щедрий: за копійкою труситься*); марнотратство (*Сипати грішми*). У ФО згадуються й інші негативні якості людини: надмірна балакучість або мовчазність (*І за гроші від нього слова не виманиш*), хвалькува-

тість (*На копійку напився, а на руб похвалився*), дурість (*Дурному і гроші не допоможуть*), безчесність (*Не має честі ні на грейцар*) тощо.

Друга група ФО об'єднана семантикою «оцінка кількості та значущості». Наприклад, спільне кількісне значення («багато» чи «мало») мають фразеологізми типу: *як на гріш маку – на ламаний гріш не набереш*.

ФО, що репрезентують стосунки між людьми, становлять третю групу: *Не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад; Брат братом, а мед за гроші*. У цих одиницях, з одного боку, йдеться про маловартісність грошей у міжособистісних стосунках, а з іншого – говориться про їхню значущість.

Визнання грошей як однієї з форм речового світу призводить до того, що особиста власність та матеріальне забезпечення впливають на сприйняття людини людиною. Тому доволі численними є ФО четвертої групи, які пов'язані з фінансовим та соціально-економічним станом. Вони протиставляються на основі загального значення «бідний – багатий»: *перебиватися з копійки на копійку – мірити мірками гроші*. Саме гроші стають вагомим фактором порівняння однієї особи з іншою чи іншими та встановлення певної ієрархії.

Рациональне (деякою мірою) ставлення українців до всього, що їх оточує, хазяйновитість, яка обумовлює підхід до кожної справи з позицій обрахунку прибутків та втрат, пояснює існування групи ФО зі значенням «Господарська діяльність і товарно-грошові відносини». У цих одиницях реалізується семантика «дорого купити», «дешево продати», «завдати збитків», «за все необхідно платити» тощо: *влетіти в добру копійку; за п'ятак продати; бити карбованцем*.

ФО шостої групи репрезентують способи заробляння грошей. У них констатується той факт, що гроші нелегко дістаються (*За морем вовк три гроші, та руб перевозу*), але хто працює, має розум та заощаджує, не буде бідувати (*Є розум – є гріш; збивати копійку*). Водночас засуджуються гроші, нечесно здобуті (*слизький карбованець; Іудині срібняки*).

Та, мабуть, найбільш різноманітними за своїми значеннями є ФО останньої групи, які характеризують ставлення до грошей. Цікаво, що практично всі вони угруповуються в бінарні антонімічні опозиції, наприклад, «все купується за гроші, вони можуть все / не все купується за гроші» (*Гроші й камінь кують / За гроші честі не купиш*), «гроші – добро / гроші – зло» (*Гроші всігди хороші / Гроші то й роблять біду на світі*), «з грошима й розуму не треба / краще бути розумним, ніж багатим» (*З грішми дурня-невігласа почитають / Що то й гроші, як чортма нічого в голові*) та ін.

Як бачимо, специфічною ознакою семи семантичних груп є те, що значення переважної більшості ФО співвідноситься з людиною та її життям, оцінкою її якостей і ставлення до світу тощо. Звороти найчастіше представляють ті значення, які закріпилися за ними на основі асоціативного зв'язку з певними реаліями або історичними та культурними чинниками. Це ще раз підтверджує антропоморфічну спрямованість ФО, їхній зв'язок із національно-мовною картиною світу.

Ніхто з науковців не заперечує і той факт, що фразеологізми, які відображають типові ситуації та уявлення, починають виконувати роль символів, стереотипів культури. Аналізовані нами ФО теж експлікують, як ми зазначали, систему цінностей народу. Особливо яскраво ця особливість виявляється в пареміях, що мають переважно морально-дидактичний характер.

Їхня семантика дає можливість виокремити ті норми, правила й оцінки, які визнаються більшістю нації, оскільки були вироблені на основі досвіду ряду поколінь. Принагідно зауважимо, що ФО з компонентами-назвами грошей малюють аж ніяк не архаїчну картину світу українців: ментальність нашого народу, принаймні у ставленні до грошей, практично не змінилася. Науковцями доведено, що суперечлива оцінка грошей – це одна з особливостей українського характеру [4].

Ми виокремили найбільш частотні дидактичні сентенції паремій, які об'єктивують традиційні (й сучасні) твердження про місце та роль грошей у житті.

1. «Гроші – життєва необхідність, їх наявність – запорука щастя й добробуту» (*Без грошей, як без рук*) – «Гроші – зло, вони можуть занапастити людину» (*Гроші то й роблять біду на світі*).

2. «Гроші – сила, яка править світом, вони можуть усе» (*Коли гроші кажуть, то всі мусять губки позтулювати*) – «Гроші – не такі могутні, у житті є речі, важливіші за них» (*Добре слово краще, ніж готові гроші; Ліпше розум, як готові гроші; Не май сто кій, а май сто друзів; За гроші здоров'я не купиши*).

3. «Гроші треба заробляти власною працею та розумом» (*Зароблена копійка краще краденого карбованця*) – «Праця й розум не допоможуть збагатіти, тому спосіб заробляння не має значення» (*Грошам лиця немає*).

4. «Гроші роблять людину кращою» (*Хоч у голові пусто, аби грошей густо*) – «Гроші не можуть зробити людину кращою, вони, навпаки, псують її (*Той н'є, в кого гроші*).

5. «Гроші треба лічити та економно витратити» (*Держи копійчку про чорний день*) – «Жадібність, скупість, корисливість – неприйнятні» (*Скупий гроші складає, а чорт калитку шие*).

Як бачимо, зазначені твердження є кардинально протилежними, у них співіснують взаємосуперечливі життєві установки. З іншого боку, наявна велика кількість нумізматичних паремій, які не утворюють опозицій. Сентенції та ціннісні координати, що в них актуалізуються, фіксують однозначні моделі поведінки, узагальнені судження, чітко розмежовують позитивну й негативну оцінки. Наприклад, «не всі можуть стати багатими» (*Не для пса ковбаса, не для Кузьми гроші*); «чужі гроші не слід лічити» (*Лучче свої воші бити, ніж чужі гроші лічити*); «чужі гроші викликають заздрощі» (*Бабина гривна всім людям дивна*); «бути багатим – погано» (*Побий того Боже, в кого багацько грошей*); «матеріальне благополуччя оманливе» (*Почав на золоті, а кінчив на болоті*) та інші.

Цікаво, що прислів'я оцінюють феномен грошей і з погляду прагматичного, і з погляду морального, тобто чітко розрізняються поняття багатства матеріального і багатства духовного. При цьому останнє, як зазначає Г. Малиновська [2, с. 80], є більш значущим для української ментальності: родина, воля, честь, кохання, дружба тощо поцінуються вище за статки.

І хоча загалом підхід до поняття «гроші» в нашому суспільстві позитивний та доволі практичний («гроші життєво необхідні»), значна частина паремій учить не бути жадібними, скупими, марнотратними, корисливими, чесно заробляти гроші та не забувати про інші життєві орієнтири. Дослідження соціологів та культурологів підтверджують традиційність орієнтацій і настанов щодо грошей у сучасній Україні, однак у них ідеться і про нові тенденції: поширення прагнення отримати якомога більшу кількість

грошей шляхом докладання найменших зусиль і загального переконання, що набути статків неможливо чесним шляхом [4].

Отже, українські нумизматичні ФО репрезентують такі значення, що сформувалися на основі історичного досвіду народу. Їх творять різні номінації грошових одиниць: родові та видові, сучасні й архаїчні, власномовні та запозичені, нейтральні і стилістично марковані. Аналізовані нами ФО відображають народні ментальність та психологію, що склалися під впливом різних чинників та свідчать про амбівалентність українців як у ставленні до грошей, так і в оцінці дій та якостей людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дорофєєва Н. В. З історії грошей України / Н. В. Дорофєєва, З. М. Комаринська. – Львів : Львівський банківський інститут НБУ, 2000. – 165 с.
2. Малиновська Г. Концепт «гроші» в українській мовній картині світу / Г. Малиновська // Українська мова. – 2010. – № 4. – С. 75–84.
3. Мальцева Д. Г. Страноведение через фразеологизмы : пособие по немецкому языку : учеб. пособ. / Д. Г. Мальцева. – М. : Высш. шк., 1991. – 173 с.
4. Шкрєбець М. С. Грошова культура як об'єкт соціологічного аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.04 / М. С. Шкрєбець. – Харків, 2009. – 20 с.

ЛЮДМИЛА КОРНЕВА

ДЕНЬГИ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ: НОМИНАЦИИ И РЕПРЕЗЕНТИРУЕМЫЕ ЦЕННОСТИ

В статье рассматриваются украинские нумизматические фразеологизмы, которые репрезентируют познавательную деятельность этноса. Цель научного исследования – систематизировать фразеологические обороты и паремии с компонентами-названиями денежных единиц, определить их роль в формировании образа мира украинцев. Статья содержит анализ родовых и видовых номинаций семантического поля «деньги». Эти лексемы различаются семантикой, стилистической окраской, активностью употребления и отражают историю эволюции денег в Украине.

На основе общего значения выделяется семь семантических групп фразеологизмов, которые охватывают материальную и духовную жизнь человека. Обращается внимание на единицы, свидетельствующие об амбивалентном отношении украинцев к деньгам. Автор также выделяет наиболее частотные дидактические сентенции нумизматических паремий.

Главная мысль статьи – нумизматические фразеологизмы отображают культурно-исторические традиции украинского народа, особенности его ментальности и морально-этические ценности.

Ключевые слова: концепт «деньги», языковая картина мира, нумизматические фразеологизмы, национальные ценности, дидактические сентенции.

LUDMYLA KORNEVA

MONEY IN PHRASEOLOGICAL UNITS: NOMINATIONS AND REPRESENTED VALUES

The article deals with the Ukrainian numismatic phraseologisms that represent cognitive activity of the ethnos in the language. The purpose of the research is to systematize phraseological units and paremiias with name components of currencies and define their originality in shaping the outlook of Ukrainians. The article contains a detailed analysis of the generic and specific nominations that represent the semantic area of «money». These lexical units are different because of the semantic stylistic coloring, because of the frequency of their usage and they contain the reflection of the evolution of money in Ukraine.

The peculiarities of common semantic groups are singled out in seven numismatic phraseological groups, which cover both material side of human existence, and its spiritual life. A great attention is paid to the units, which characterize the ambivalent attitude of Ukrainians to money. The author highlights the most frequently used didactic proverb maxims that objectifies the traditional (and modern) statements about the place and role of money in life.

The main idea of the article is that numismatic phraseological units reflect cultural and historical traditions of the Ukrainian people, the peculiarities of their mentality, moral and ethical values. The study provides an opportunity to identify common patterns of basic understanding of the world awareness by Ukrainian people and to characterize some nuclear components of the national character.

Key words: the concept of «money», language world, numismatic phraseologisms, national values, didactic maxims.

Одержано 17.07.2015 р.